

ASHA ARCHIVES 3727

तर्कप्र.

१

श्रीगणेशायनमः पराम्पपरमात्मनं जानकीनाथशर्मणा ॥ क्रियते युक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धा-
न्नामज्जरी १ इह खलु निखिललोकविमोक्षमुखोपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमाम-
नित्तत्त्वप्रमाराणाधीनमिति प्रमाराणिरूप्यते । तच्च प्रमायाः करणं प्रमाराणाम्प्रमाचयथार्थानुभवः
। तदाहुश्चाचार्याः यथार्थानुभवो मानमिति ननु किमिदं याथार्थ्यं किं वा नुभवत्वमिति । उच्यते । तद्व-
दिति तदवगाहित्वं याथार्थ्यं भवति हि रजते इदं रजतमिति ज्ञानं तद्वदिति तदवगाहीति यथार्थम् । शु-
क्ताविदं रजतमिति ज्ञानं न तद्वदिति तदवगाहीति न यथार्थम् । नन्वेवं रजते इदं रजतं न वेति संशयो
पि प्रमाणादिति चेन्न रजतत्वाद्दोषप्रमेव । तद्वदिति तदनुभवस्तत्प्रमेति प्रमाणादिकाः ॥ ननु शाखाव-
च्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययोऽपि प्रमादयात् । कपिसंयोगवति वृक्षे त-
दवगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमेव । मूले अवच्छेदकत्वे प्रत्ययस्तु न तथा । तस्य तद-

राम.

१

स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषोवा। अनुभवामोत्यनुग
विनाजातिविषयकत्वात्। करणात्वं च व्यापारवदसाधारणकारणात्वम्।
तस्यैव योगवारणाय व्यापारवदिति। इष्टरज्ञानादिवारणायाऽसाधारण्येति। न
प्रतिआत्मापिकरणात्। आत्मजनः संयोगस्य व्यापारस्यत्वात्। तज्जन्यत्वे स
तितज्जन्तः आत्मजन्यज्ञानजकश्चेति चेत्। स्यादेव। उपाधीनां करणात्वादीनां भेदश्च दृष्ट
रभेदः। अतएव विवक्षातः कारकविभक्तयो नानाभवन्तीति शाब्दिकाः। अतएवात्मानं
मात्मना वेत्सीति तृतीया। शिवादित्यमिश्रास्तु करणा व्याकारात्तु गतमतेः करणात्वादिक्रम
लोपाधिरूपसामान्यमङ्गीचकः। तच्च प्रमाणां चतुर्विधमित्याह भगवान्त्वेकारः प्रत्यक्षा
मानोपमानशब्दाः प्रमाणातीति। तत्र साक्षात्काररूपप्रकाराणां प्रत्यक्षं। साक्षात्कारत्वं च सा

तर्कप्र.

२

सात्करोमीत्यनुगतप्रतीति साक्षीकोजातिविशेषस्य । नचेयमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषयाज्ञान
वत्समनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाः प्रतीतावपि तथा प्रतीतेश्च । नापि चाक्षुषत्वाद्विजाति
विषया । अननुगतत्वात् । यद्वा जन्यधीजन्यमात्रमिति जाति इत्याज्ञानत्वन्तर्भवति हि जन्यमा
वद्वत्पुमिति त्वदि तच्छून्यत्वं साक्षात्कारमात्रे । नच निदिध्यासनजन्यमात्रमिति मोक्षजनक
तावच्छेदकजातिमति तत्त्वसाक्षात्कारेऽव्याप्तिः । मानसा अस्त्विति त्वनेजाते विशेषणीयत्वात्
न च जातिविशेष इत्यास्तां विसरः । नास्तिकालु वैशिष्ट्या न वगा हि ज्ञानं साक्षात्कारः ।
नादिज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः घटत्वाद्यलीकविषयकत्वादित्याहुः
नाभ्रान्तित्वाऽयोगात् । नचालोकविषयकत्वं बाधकं घटत्वादेरलोकधि
साक्षात्कारो द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यो भागवतः । अनित्योऽन्यः ।

रामः

२

अनित्योद्विधः । निर्विकल्पकः सविकल्पकश्च । तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निष्प्रकार
कम् वाज्ञानं निर्विकल्पकम् ॥ तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धम् अतीन्दीयत्वाऽभ्युपगमात् । त
थाप्यये घट इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथा हि जन्मतद्विशिष्टज्ञानं प्रति जन्मत
द्विशेषज्ञानं कारणमिति निर्विवादं भवति च प्राथमिकमस्माकमेयं घट इति ज्ञानं जन्म
घटत्वं विशिष्टज्ञानम् । अतस्तत्रापि घटत्वं ज्ञानं कारणम् । न च तदानीं घटत्वं विशिष्टज्ञानमस्ति
। विशेषणीभूतस्य घटत्वं स्याऽज्ञानादतो वैशिष्ट्यानवगाहितत्वाच्च तदेव च निर्विकल्पकम्
। न च जन्मातरीयं घटत्वं विशिष्टज्ञानं तत्र कारणम् । अव्यवहितपूर्वकालवर्तिन एव विशेष
णज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । न च भागवतं वतत्वं ज्ञानं तज्जनकं समानाधिकरणप्रत्यासत्पात
स्य हेतुत्वात् । भागवतज्ञानस्य च वयधिकरणात्वात् । न च लुप्तत्वं विशिष्टस्मरणमेव तत्र का

तर्कप्र.

३

रणाम्। नचविशेषज्ञानमविनातदेवविशिष्टज्ञानेकथमितिवाच्यम्। विशिष्टानुभवेहिवि
शेषज्ञानेकारणं। नतुस्मरणोपितेनविनापितदुपपत्तेः। अन्यथाऽनवस्थानात्॥ अस्तुवा
निर्विकल्पकं घटत्वस्मरणमिति चेन्न अपूर्वचैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ तदसंभवात्तदहिचैत्र
त्वादिकंपूर्वमनुभूतं यतः स्मरेत्। नचानुभवं विनैव तस्य स्मरणं। तस्य तद्देतुत्वात्॥ किञ्च
यत्र घटत्वं न स्मृतं तत्र विशिष्टज्ञानसामाग्यभावाद् घटघटत्वयोः साक्षात्कारसामाग्यतः
साक्षात्कारोप्यतौ न किञ्चिद्वाधकमस्ति। तदेव चास्माकन्निर्विकल्पकमिति सङ्क्षेपः नतुवि
शेषज्ञानस्य हेतुना सिद्धौ सर्वमेतदेवं स्यात्तत्रैव तु मानन्नपश्यामश्चेन्न॥ अन्वयव्यतिरे
काभ्यान्तदवधारणान् विस्तरस्तु मणिमरोचावतुसम्भेयः॥ वैशिष्ट्यावगाहिसप्रकारकं
वाज्ञानं सविकल्पकम्॥ प्रकारनाचाय ह्युदृष्ट्यादिज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वा

रामः

३

परनामाविषयताविशेषः विषयताचविषयाकारप्रतीति साक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः
॥ पदार्थान्तरमित्येकदेशिनः ॥ भट्टालुज्ञातो घट इति प्रतीतेर्ज्ञानजं यो विषयनिष्ठः प्राक
द्या परनामापदार्थो ज्ञाततासैव च विषयताज्ञानविषययोः सम्बन्धस्य रूपायुक्तञ्चैतत्क
थमन्यथाज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥ तत्र ॥ विनश्ये
देज्ञातो घट इति प्रतीतेः । न हितत्रज्ञाने किञ्चिज्ज्ञानयितुं शक्नोति तस्यैवासेत्वात् न च सम
वायिकारणं विनाभावकार्योत्पत्तिः सम्भवति । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्वरूपप्रतीतेर्विषयइ
ति चेदं न ज्ञापि सखा लुक्कृतमधिकेन कर्मविभक्तैरपि तद्वदेवोपपन्नो रति सङ्क्षेपः ॥ अग्रे
तुभासमानवैशिष्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् अयं घट इत्यत्र हि घटत्वस्य वैशिष्यमाभासते
तत्प्रतियोगित्वमिति च घटत्वमित्याहुस्तन्ना । दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने दण्डी पुरुष इति

तर्कप्र

४

वह्मराडस्य प्रकारतापनेः संयोगोहि दराडस्य वैशिष्ट्यभासते तत्प्रतियोगी च दराड इति हि क् ॥ तच्च
प्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकं दृष्ट्वा द्वयग्राहकत्वं दद्यात्कञ्च न द्वयग्राहकारिणोऽस्त्युक्तं नोति ॥ अन्यद्
घ्राणं रसने श्रवणं च ननु मनसो द्वयग्राहकत्वे सत्यं न स्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्धापत्तिः ॥
न च तदात्ममात्रग्राहकं सर्वविषयकं सिद्धान्तव्याघातात् ॥ उच्यते मनः सर्वविषयकमपि व
हि विषयज्ञानजनने परतन्त्रं परंच चक्षुराद्यपस्थितिर्योगजधर्मः सामान्यलक्षणा च न पुन
चक्षुरादिमात्रं समृतपक्षार्थानां मनसा संसर्गग्रहाच्च कथमन्यथा कविकावादि योगिनां यो
गजधर्मप्रत्यासत्त्या मतसा सर्वसाक्षात्काराच्च ॥ प्रमेयत्वादिसर्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या
सर्वविषयग्रहाच्च ॥ कतर्हि मनःस्वनन्त्रम् आवाह्यवल्लुपकाद्यवास्यानि ॥ आत्मा तद्योग्यशु
णास्तदभावस्तद्वृत्तिजातिस्तत्समवायश्च केते योग्यगुणाः सविकल्पकज्ञानेच्छाप्रयत्न

रामः

४

मुखदुःखद्वेष्टास्तदेकत्वपरिमारोच ॥ तदेकत्वपरिमारोतयोगे इति धीका कृतः ॥ तन्निष्ठं प
रात्मापरेन गृह्येत तद्गुणाश्च गृह्येरन्निति चेन्न ॥ परात्मतद्गुणानां परयोग्यत्वात् ॥ स्यादेत
त्तच्चक्षुर्यदिद्वयग्राहकं तदा परमाणावाद्योपि गृह्येरन्निति चेन्न ॥ तेनान्नक्षुरयोग्यत्वात्
॥ किन्नावच्चक्षुषीयोग्यं महदुद्भूतरूपेव द्वयम् ॥ परमाणुश्च न महानात्मा दयश्च नोद्भूतरू
पवन्तस्तद्व्यपसानुद्भूतत्वाद् उद्भूतत्वञ्च जातिविशेष इत्येके ॥ अनुद्भूतत्वरूपजात्यभावश्च
त्वपरे ॥ योग्यगुणाः योग्यद्वयगत रूपन्तन्मात्रवृत्तिसङ्ख्या परिमारा पृथक् त्वसंयोगविभा
गपरत्वापरत्वस्त्रेह द्वयत्ववेगाः ॥ मात्रपदे घटाकाशसंयोगवरणाय ॥ कर्मच योग्यद्वयसम
वेतम् ॥ जातिश्च योग्यवस्तुगता द्वयत्वरूपत्वादिः समवायश्च ॥ त्वसो महदुद्भूतरूपस्पर्शवद्यो
ग्यद्वयम् ॥ तेन परमाणुवासु प्रदीपप्रभादयस्तत्त्वानुद्भूतैः ॥ परमाणोरमहत्वादायोनीरूप

तर्कप्र.

५

त्वात् प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावात् ॥ योग्यगुणाश्चरूपातिरिक्ताश्चक्षुषोयोग्याः महदुद्भूतस्य
शिवन्मात्रवृत्तयो महदुद्भूतस्पर्शश्च ॥ अतएव वायुपरिमाणादयस्त्वचानगृह्यन्ते तच्चक्षुरयो
ग्यत्वात् तवादीपप्रभापरिमाणादय उद्भूतस्पर्शवद्वृत्तित्वान्नवा घटप्रभासंयोगादय उ
द्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् तत्र हि अत उद्भूतस्पर्शादयो विद्यन्ते ॥ कर्मचयोग्यद्रव्यसमवेतं
योग्यवस्तुगते सामान्यं च समवायश्च ॥ मीमांसाकालु महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव त्वचो
योग्यतालाघवान्न तु महदुद्भूतरूपमपि तत्प्रयोजकं ह्येव वादतो वायुरपि स्पर्शनप्रत्यक्षः न च
वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छेदेनोद्भूतरूपरूपहेतुत्वाद्यौ न दभावात् न वमिति वाच्य
म् ॥ लाघवाद्द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदेनैव तद्वेतुत्वादित्याहुः ॥ वैशेषिकास्तु समवायो न प्रत्यक्षः
सम्बन्धप्रत्यक्षेणैवावदाध्ययप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् कथमन्यथा घटाकाशसंयोगोऽपि न प्रत्यक्षः

रामः

५

नचसमवायस्य सर्वे आश्रयाः प्रत्यक्षाः परमाण्वादेरयोग्यत्वादित्याहुस्तत्र तथा हेतु-
तायाम्प्रानाभावात् नचघटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः योग्यमात्रसमवेतगुणस्य
चयोग्यत्वात् किञ्चलाद्यवात् संयोगप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनया वदश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुता
युज्यते न तु सन्ध्वप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन सन्ध्वत्वं हि संयोगसमवायान्यतरत्वमिति गौर-
वात् । घ्राणयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणोऽतोगन्धस्तद्रूपं सामान्यं तयोः समवायश्च अ-
तएव परमाणुषु गन्धो न गृह्यते महत्त्वासमानाधिकरणात्त्वान्नवा घ्राणमणि वज्रादिग-
न्धस्तस्यानुद्भूतत्वात् रसनयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणोऽतोरसस्तद्रूपं सामान्यं तयोः
समवायश्च तेन परमाणुषु रसो न गृह्यते महत्त्वासमानाधिकरणात्त्वान्नवामृणादिरसो गृह्य-
ते अनुद्भूतत्वात् । श्रवणयोग्यः शब्दस्तद्रूपताजितिस्तयोः समवायेति सङ्क्षेपः ॥ तस्यैव चिद्वि

तत्तर्कप्र

६

यसन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात्सन्निकर्षाः सहकारिणाः केने सन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसमवायोः
संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायोः विशेषणान्ताच्च ॥ अथ केन सन्निक
र्षेण किं गृह्यते इव संयोगेन गृह्यते । शब्देतरगुणाः कर्मद्रव्यगताजानिः संयुक्तसमवायेन
। भवन्ति हि घटादिकंचक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेतं रूपादिस्पन्दो द्रव्यत्वादिजानिश्च शब्दे
तरगुणाकर्मगताजानिः संयुक्तसमवेतसमवायेन भवन्ति हि चक्षुरादिसंयुक्तो घटादि
स्तत्समवेतं रूपादितत्र समवायोरुपत्तादेः । शब्दः समवायेन गृह्यते कर्ता शब्दकृत्यवधि
न्नेन भसि शब्दस्य समवायात् ॥ शब्दगताजानिः समवेतसमवायेन श्रवणसमवेते शब्दे
शब्दत्वस्य समवायात् । विशेषणान्तया समवायोऽत्र भावश्च गृह्यते । तत्र संयोगसमवाययो
रभावात् । सा च विशेषणान्ता द्विविधा । इन्द्रियविशेषणान्ता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणान्ता च

रामः

६

। तत्रेदियविशेषा^वतयाशब्दाभावो गृह्यते इन्द्रियरूपेश्च वरोतस्य विशेषरात्वात् । इन्द्रियस
न्निष्कृष्टविशेषरातयाभूतलादौ घटाभादि इन्द्रियसन्निष्कृष्टेभूततेतस्यविशेषरात्वात् । इ
न्द्रियसन्निष्कृष्टविशेषरातापिवहुविधा । सन्निकर्षस्यवहुत्वादवसेया । ननुसंयोगोतप्रत्या
सन्निःसंयुक्तसमवायेनव घटादिग्रहसम्भवात् इन्द्रियसंयुक्तेकपालादौ तेषांसमवाया
त् । मैवमप्यात्मनितदसम्भवात् तस्यासमवेतत्वादितिसङ्क्षेपः ॥ स्यादेतत् च्युत्तकारस्य घ
टादिः किमिति चक्षुषानोपलभ्यते संयोगप्रत्यासन्ने सत्त्वात् ॥ उच्यते चक्षुषाद्वयग्रहेम
हदुद्भूतरूपा लोकसंयोगः सहकारीनचान्धकारस्थटे सोक्ति ॥ नचमहदुद्भूतेति व्यर्थं ते
जः परमाणुचक्षुरादिसंयोगोर्विघ्नमानत्वात् ॥ नत्वेवं चक्षुषातेजः प्रत्येयोतस्यात् तत्रते
जः संगयोगाभावात् प्रदीपे तत्प्रमासंयोगोक्तीति चेन्न मणिप्रभादौ तदभावात् ॥ दृश्यते च

तर्कप्र-

७

महान्धकारे चन्द्रकान्तमणिविशेषप्रभा । अथालोकेतरद्वयचाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगः सहका
रिति चेन्न । महान्धकारे सुवर्णरूपतेजः साक्षात्कारापत्तेः ॥ अत्रोच्यते द्वयचाक्षुषमात्रे आलो
कसंयोगः सहकारी । न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोकेऽपि सत्त्वा
त्तत्स्यैव निष्ठत्वात् न चैव महान्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः अत्रभिभूतरूपा लोकसंयो
गस्यैव हेतुत्वात् सुवर्णरूपत्वमभिभूतमन्यथा सुवर्णरूपा लोकसंयोगादुच्यते न रयहाप
त्तिः ॥ सम्यक्षयविदसु सुवर्णभिन्नतेजोभिन्नद्वयचाक्षुषे आलोकसंयोगो हेतुः भवति
च सुवर्णमपि सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्विन्नं मतस्तद्गहेऽप्यालोकसंयोगो हेतुस्तेनान्धकारे
न सुवर्णसाक्षात्कार इत्याहुः ॥ तथापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसंयोगवतः परस्यां तदसं
युक्तस्य भित्तिदेः परदिगवस्थितपुरुषेण साक्षात्कारः स्यात् । आलोकसंयोगस्य पूर्वदि

रामः

७

गवच्छेदेन सन्नवात् । मैवं यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छिन्नचक्षुः संयोगस्य हेतुत्वात्
इह च तदभावात् ॥ स्यादेतत् । विशेषरातानप्रत्यासत्तिः समवायाभावयोरेवासत्त्वात् न हि
तयोर्मातृमस्ति । न त्वयं घटोऽयं रूपवानयं चलतीति प्रत्यक्षमेव घटत्वरूपचलनसम्बन्ध
विवेकं समवाये मानं न हि घटादौ तेनान्यः सम्बन्धोऽस्तीति चेन्न स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधारधे
यभावात् तस्य सत्त्वात् न हि समवायस्य घटत्वात् साधारतापटादावपि सत्त्वात् एकस्यैव हि घ
टत्वात् पटत्वायोः समवायः ॥ मैवं घटे घटत्वं रूपं च समवेतं तज्जुषटः समवेतमित्यनुगतस
मवायाकारप्रतीत्या तत्सिद्धेः ॥ न चाऽभावोऽस्मिन् घटो नास्तीति प्रतीत्या तत्सिद्धेः ॥ अत्र
प्राभाकराः नाभावो धिकः किन्तु केवलाधिकरणात् स्वरूपस्यैव अतः किं तद्गृह्यप्रत्यासत्त्य
न्तरकल्पनेन । ननु किमिदं कैवल्यं भूतलरूपं चेत्तस्य घटभूतलस्यापि तत्तवापत्तिः घटाभाव

तर्कप्र.

८

वत्त्वं चेत्सिद्धमभावेनेति चेन्न। यत्राधिकरणो भवद्विरभावोऽङ्गीक्रियते तदधिकरणास्यैवाभावत्वा
ङ्गीकारात् नचोभेदे आधारार्थेयभावात्पपत्तिः। घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतेरभेदेऽपि त्वया घटा
भावे तथा भावाङ्गीकारात्। नचात्यरूपवद्यदाभावे घटाभावः अन्यवस्थापनेरपसिद्धान्ताच्च। ९
अत्रोच्यते यदि भूतलविशेषरूपवद्यदाभावस्तदा भूतले घटाभाव इत्याधारता प्रत्ययोन स्यात्
नहि भूतलं भूतलाधिकरणं भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तेः। किञ्च यत्रेदानीं घटश्चास्तीति तत्त
दङ्गीकरणं घटाभावो नवा आद्येऽदानीं घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात्। अने अन्यदापि घटो नास्ती
ति प्रत्ययान स्यात्॥ किञ्च कपाले घटो भविष्यति घटो नष्ट इति प्रतीतेरस्तिकपाले पूर्वं घट
प्रागभावः उत्तरकाले घटध्वंसः सद्यदिकपालात्मा तदा सर्वदा न त्वतीति स्यात् कपालस्य सत्त
वात् अन्यथा कपालप्रतीतिरपि न स्यात्। किञ्चेवं मोक्षोऽऽस्वाभावः आत्मरूप स्यात् तथा च अ

रामः

८

साध्यतापत्तिस्तस्यनित्यत्वादिति संक्षेपः। स्यादेतत्तत्त्वं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभा
वोऽप्यधिकः स्यात् स्यादेवेति चेत्तर्हि तदभावोऽप्यधिकः स्यादित्यनवस्था केवलाधिकरणं तदभा
वश्चेति चेत्तर्हि सर्वत्र स एवाभावोऽस्तु कृतमधिकेन भवदुक्तद्वयगणगणप्रसङ्गश्चैवं स्यात्। अ
त्राहुः घटाभावाभावो घटस्य तत्सत्त्वे घटाभावो नास्तीति प्रतीतेः न च केवलाधिकरणरूपः उक्त
युक्तेरिति संप्रदायः॥ न त्वास्तु घटाभावाभावोऽधिक एव अभावत्वेन प्रतीतेः न चायं भ्रमः बा
धकाभावात् तदभावस्तु घटाभाव एव नाधिक इति नानवस्थानमित्याहुः। स्यादेतत् भूतलं
घटभेदभिन्नत्रयाच्च नो आयातं भूतलमेव घटभेद इत्यनेन। आद्यतद्भेदोऽप्यधिकः स्या
त् स्यादेवेति चेत्तद्भेदोऽप्यधिकः स्यादित्यनवस्था। अथातमस्यामयाद्भेदो नाधिकः
किन्त्वधिकरणरूप इति चेन्न भवदुक्तद्वयगणगणप्रसङ्गात्। अत्राहुः भेदभेदोऽप्यधिक एव

तर्कप्र.

९

तच्चैवं तद्देहोपधिकः स्याद्विष्टत्वात्. तच्चेयमनवस्थादोषाय प्रामाणिकत्वात्. तदाहुः सर्व-
तोवलवती ह्यन्यथा उपपत्तिरिति सङ्क्षेपः. सचायमभावोद्देशाच्चन्योन्याभावः संसर्गाभावश्च
। तत्रेदमिदन्नभवति इदमेतद्विन्नमिति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावोच्चन्योन्याभावः यदिदमाहुः स्ता-
दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः इति तदन्योऽभावः संसर्गाभावः. सोपित्रिविधः
अत्यन्ताभावप्रागभावप्रध्वंसाभावभेदात्. नास्तीत्युभवसिद्धौ नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ता-
भावः. विनष्ट इति प्रतीतिसाक्षिकोऽत्यन्तमानभावोऽध्वंसः. सचनविनाशशाली तद्विनाशक-
त्वात्प्रागभावान्नाभावात्. तद्विनाशो विनष्ट इति प्रत्येति कश्चित् तत्प्रागभावश्च घटादिरूपप्रति-
योगोऽतत्प्रागभावश्च उभयत्राध्वंसाभविष्यतीति प्रत्ययात्. विनाशप्रभावः प्रागभावः सचभवि-
ष्यतीत्युगता उभवसाक्षिकोऽदुरपन्धवः. तस्य चध्वंसः घटादिरूपप्रतियोगी तदध्वंसश्च उभय

रामः

९

तं वेदानुवचनेन वासराणां विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति. श्रुतिवि
रोधाच्च किंच यत्वाश्रमविहितकर्मणा एव हेतुत्वे गृहस्थस्यामुक्तत्वप्रसङ्गः. कर्मणो
वहि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ आद्रकृतसत्यवादीच गृहस्थोपि विमुच्यत इति
गृहस्थस्यापि मुक्तिश्च वराणां गृहस्थस्याश्रमविहितकर्मणा एव हेतुत्वे च यते एव
कृतत्वप्रसङ्गात् न हि मुक्ती वैजात्यमस्ति येनोभयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति अतएव
काशीमरणास्य कर्मणां वासाक्षान्मुक्तुपायत्वनिरासाय मोक्षमुख्योपायमित्यत्र मुख्ये
त्युक्तम् स्वेतरमोक्षासाधारणकारणभिन्नमित्यर्थः मुक्तिर्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितका
रणत्वं चात्रासाधारणकारणत्वं तेन प्रागभावादीनां तत्र ह्युक्तित्वेन हेतुत्वेपि न क्षतिः
इति दिक् ॥ नन्वाग्नाशीरादिभ्यो भिन्न इत्याकारकं तच्च ज्ञानमिदानीमपि सम्भवति तत्क

तर्कप्र.
१०

थन्नमुक्तिरित्यत आह ॥ मननोपायमिति । मननमुपायो यत्रेत्यर्थः तथाच श्रवणा
मनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुः तच्च नेदानीं सम्भवतीति भावः य
द्यपि श्रवणोपायमित्येव वक्तुं युक्तम् तथापि मकारानुष्ठासवशात् मननोपायमित्यु
क्तम् युक्तिभिरनुचिन्तनम् मननम् साधकबाधकप्रमाणोपन्यासश्च युक्तिः । श्रोतव्यः श्रु
तिवाक्येभ्यो मननव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येणा दीर्घकालम
नुसन्धानं निदिध्यासनमिति बोध्यम् ॥ तदितितत्त्वज्ञानमित्यर्थः नीलपटी सुन्दरः स च
मानीत्यादौ सर्वनाम्नाननीलाद्युपस्थापकत्वं किन्तु मुख्यविशेष्यस्येवेत्यतोऽत्रापि पूर्वो
पस्थिततत्त्वज्ञानस्यैवोपस्थापनान्ननु तन्मननस्येत्यर्थः मननस्य मुख्यविशेष्यतया पूर्वम
नुपस्थितत्वेन तद्विधा सम्भवादित्यवधेयम् ॥ प्रमाणाधीनमिति । प्रमाणाज्ञानप्रयोज्यमि

रामः
१०

त्यर्थः । श्रवणादिप्रयोज्यमात्मनीतरभिन्नत्वज्ञानमेव हि तत्त्वज्ञानं तच्च नेतरपदार्थतत्त्वज्ञा
नं विना तत्र न प्रमाराज्ञानं विना प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाराज्ञानाधीनत्वादिति प्रमारा निरूपरा
मावश्यकमिति भावः । यद्वा तत्त्वज्ञानस्य मननद्वारा प्रमाराधीनत्वसूचनाय मननोपायमित्यु
क्तम् वस्तुतस्तु बह्व्यवहतोपस्थितविशेषणस्यापि तच्छब्देन परामर्शदर्शनात् अव्यव
हितोपस्थितमुख्यविशेष्यमात्रोपस्थापकत्वनियमस्योत्सर्गिकत्वतात्पर्यस्य नियामकत्वाच्च नो
क्तातिप्रसङ्गः एवं च । तच्च । मननचेत्यर्थः । साधकबाधकप्रमाराण्यन्यासरूपयुक्तिभिरनु
चिन्तनरूपमननस्य प्रमाराज्ञानं विनाऽसम्भवादिति भावः । प्रमारां निरूप्यत इति । लक्षणा
स्वरूपादिप्रकारकवर्तमाननिरूपराविषयीभूतं प्रमारामित्यर्थः । तत्रेति । प्रमारा निरूपरा
य इत्यर्थः । प्रमायाः करणमिति । अत्र प्रमारापदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकरणात्वं चल

तर्कप्र.

११

क्षराम् । नातः प्रमाणात्त्वस्य प्रमाकरणात्वरूपत्वेन लक्षणा लक्ष्यता वच्छेदकयोरभेदापत्तिः य
थाच तयोर्भेदे नेष्टा यत्तिस्तथा विवेचनीयमुपरिष्ठात् । ननु प्रमाकरणा मिति विहाय प्रमा
याः करणमित्युक्तौ किं बीजमिति चेन्न लक्षणा वाक्याद्यादृशार्थस्य बोधस्तस्यैव लक्षणात्वेन प्रमा
निरूपितकरणात्त्वस्य लक्षणात्वलाभाय तथोक्तेः अन्यथा तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाया प्रमा
सम्बन्धमिन्नं करणमित्यर्थलाभे इतरभेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादगुरुत्वाच्च लक्षणा
वाक्यतात्यर्थविषयीभूतार्थस्यैव लक्षणात्वोपगमेन प्रमानिरूपितकरणात्त्व एव तात्पर्येण
तस्यैव हेतुत्वोपपादनेन तु प्रयासगौरवमिति । वस्तुतस्तु प्रमाकरणा मित्यभेदेनान्वयप्रमनिरा
करणाय प्रमायाः करणमित्युक्तिः । असाधारणा धर्मो हिलक्षराम् । यथा सास्त्राभृङ्गवती गो
रिति सास्त्रावन्त्वमात्रं सरटे भृङ्गवन्त्वमात्रं महिष्यादावतिव्याप्तिमिति सास्त्राभृङ्गवन्त्वविशिष्ट

रामः
११

पि: ४

य

धर्मोलक्षराम तदितरावृत्तिस्त्विति सकलतद्वृत्तित्वमसाधारणान्तं भृङ्गवत्त्वगगनरूपव
त्वादेर्गोलक्षरात्त्ववारणाय सत्यंततद्वृत्तित्वसांकलानां यथायथं सन्निवेशः। तदिदमुक्तम्
लक्षरोत्तान्येवपदानि ग्राह्यास्तियैः पदैरतिव्याप्तव्याप्ता सम्भवादयो दोषातिराक्रियन्ते अत
क्षे लक्षरागमनमतिव्याः यथा भृङ्गवती गौरिति। लक्ष्यैकदेशे लक्षरास्यावर्तनमव्याप्तिः।
यथा कृष्णा गौरिति ॥ लक्ष्ये क्वाप्यवर्तनमसम्भवः। यथैकशफा गौरिति। इत्थंचात्र छिदिक्रि
याकरणाकुठारादावतिव्याप्तेर्वारणां प्रमापदोपादानम्। दोषदुष्टचक्षुरिन्दिये अमात्मकज्ञानक
रात्वादतिव्याप्तिवारणाय प्रपदम्। प्रमात्वं प्रमाणमित्युक्तौ चक्षुरिन्दिये अव्याप्तिरतः प्रमाक
राप्रतिविशिष्टमुपात्तम्। ननु दोषदुष्टचक्षुरिन्दियेणापि कदाचित्प्रमाजननात्तत्र प्रमा
राव्यवहारोपक्षनएव नचदुष्टतादशायां तादृगव्यवहारपत्तिरिति वाच्यम् न हीदं कालघ

तर्कप्र.

१२

दितं लक्षणां येन तस्मिन्काले आपत्तिः स्यात् किन्तु तत्तद्विद्विद्ये आपादतीयं तत्र तु दोषश्च न तादृ-
शायामिष्टापत्तेरिति चेन्न । यत्र घर्षणादिना खण्डचक्षुरुत्पन्नं भ्रममेवौ त्याघतन्नाशोपितत्र प्रमाया
अजनके केनापि प्रमाणा व्यवहारस्यास्वीकार इति व्याप्ता प्रपदस्यावश्यकत्वात् दोषवशेनाप्य
दीयेदन्तत्वेव भानसम्भवेन सर्वोशे भ्रमस्यापि सम्भवात् यदिच सर्वज्ञानं धर्मिरूपभ्रान्तं प्रका-
रेण विपर्यय इति नियमात् सर्वोशे न भ्रमसम्भवः तथापि तत्तदर्थमादायैव प्रमाणा व्यवहा-
रात् । पीतः शङ्ख इति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणा त्ववारणाय तत्तत्प्रमा त्वताभाय प्रपदस्याव-
श्यकत्वात् अनुभवश्चापि संस्कारद्वारा स्मृतिरूपज्ञानकरणात्वा इति व्याप्तेः प्रपदमिति
। २ । तत्र विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रमाज्ञानं विना कथं प्रमाकरणात् त्वज्ञानमि-
त्यत आह । प्रमा चेति । यद्वा ननु प्रमा त्वेव यथार्थज्ञानत्वं तथाच स्मृतेरपि प्रमात्वेन तत्करणोऽनु

रामः

१२

भवे प्रपदोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थामित्यत आह । प्रमाचेति । तथाचानुभवत्वघटितप्रमात्व-
स्यचस्मृतावसन्त्वेन न तत्करणोऽनुभवेऽतिव्याप्तिरिति भावः । अत्रचानुभवत्वस्यैव प्रमात्वरूप-
त्वेऽनुभवेऽतिव्याप्तिः । यथार्थत्वस्यैव तद्रूपत्वेचस्मृतावतिव्याप्तिरित्युभयोपादानम् । ननु प्रमा-
त्वस्यानुभवत्वघटितत्वे प्रमाणाभावः । तच्चेत्तस्मृतिरूपप्रमाकरणात्तयाऽनुभवस्य प्रमाणात्वा-
पत्तिः इष्टत्वात् । अनुमित्युपमिति शाब्दभिन्नप्रमितिकरणात्वेन च प्रत्येक्षप्रमाणाविभज-
नाम्न विभागव्याघातोपीत्यत आह । तदाहुरिति । मानमित्यादि । यथार्थानुभवो मानमपेक्षतयेव
तदित्यावत् । भावत्युद्यमानमितिः प्रमितिरित्यावत् । अनपेक्षतया इतरप्रामाण्यानधीनप्र-
माणकतया । स्मृतेः प्रमात्वहिः अनुभवप्रमात्वाधीनमिति । स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः । यदसा-
धारणोऽसहकार्यासाद्यमनोवहिर्गोचरोऽनुभवप्रमाणजनयति तस्यैव प्रमाणान्तरत्वमिति नियमेनानुभ-

तर्कप्र

१३

वसङ्कारेणामनसः स्मृतिरुपपन्नमज्जनकत्वादनुभवस्य प्रमानरत्वापत्तिरतः स्मृतिव्यावृत्त
मेवानुभवत्वपूतितं प्रमात्वमवश्यं वाच्यम् । एवं प्रत्यक्षं निवेशानुमितिमनिवेशप्रत्यक्षोपमि
तिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणात्वेनानुभवस्यानुमानेऽप्यन्तर्भावापत्तिः विनिगमनाविरहादिति
भावः ॥ ॥ तद्वतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वेऽसतीत्यर्थः । नचैवं वह्निगुञ्जापुञ्जयोरिमीशगुञ्जापुञ्ज
वर्गी इति विपरीतभ्रमेऽस्यो वदित्वद्विशेष्यकस्य गुञ्जापुञ्जाशेषवद्वित्वप्रकारक
त्वस्य सत्वात् तत्रापि प्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारक
त्वस्य विवक्षितत्वात् । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वमिति तन्नि
ष्ठक्यम् । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्नि
ष्ठप्रकारताशालित्वानन्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमिति फलितम् । तत्सम्ब

राम

१३

भावच्छिन्नतद्वत्त्वनिवेशात्तेन सम्बन्धेन तद्विरहिण्यपि कालिकादिसम्बन्धेन तद्वत्त्व-
स्य सत्त्वेऽपि न भ्रमेऽतिव्याप्तिः। एवं रजते एव संयोगादिसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकज्ञानस्या-
पि समवायसंसर्गकरजतत्वप्रमात्वापत्तिरित्युभयत्र तत्सम्बन्धभावच्छिन्नत्वनिवेशः। ल-
क्ष्ये लक्षणां ग्राह्यति। भवति हीति। तद्वति। रजतत्ववति। तदवगाही। रजतत्वागाही। अत-
श्चे लक्षणा सत्त्वपददर्शनव्याजेन तद्वतीत्यस्य व्याप्तिमाह। शुक्लावित्यादिनां। तद्वतीति।
रजतत्ववतीत्यर्थः किं नुरजतत्वभाववतिरजतत्वावगाहिन्वाद् भ्रम इति भावः सत्तेन तदभा-
ववति तत्प्रकारकज्ञानं भ्रम इति भ्रमलक्षणां सूचितम्। ननु वक्षः कपि संयोगीति ज्ञान-
स्यापि मूलावच्छेदेन संयोगाभाववतिसंयोगप्रकारकत्वात् भ्रमत्वापत्तिरिति चेन्न प्रति-
योगिव्यधिकरणात् तदभाववत्त्वविवक्षितत्वात् तद्वक्षे संयोगाभावश्च न प्रतियोगिव्यधिकर-

तर्कप्र.

१४

शाश्वतिनाशपपत्तिः। नचैवं मूले हक्षकपिसंयोगीति ज्ञानस्य भ्रमत्वात् न पपत्तिरिति वाच्यम्। तत्राव
च्छेदकत्वांशोऽस्य भ्रमत्वांगीकारात् न तु संयोगांशोपीति। ननु तद्वद्वत्तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव
प्रमात्वरूपत्वे संशयेऽतिव्याप्तिरतः निश्चयत्वघटितमेव तद्वच्चमित्याशयेनाशङ्कते। नचे
वमिति। एवं। निश्चयेत्वा घटितस्यैव प्रमात्वरूपत्वे रजतत्वांश इति। एकधर्मिक विरुद्धता
ना कोटिकं ज्ञानं संशय इति रजतत्वसंशये रजतत्वरजतत्वाभावी कोटी तत्र रजतत्वाभा
ववति रजतत्वाभावप्रकारकत्वाभावात् रजतत्वाभावांशः प्रमात्वेऽपि रजतत्ववति रजत
त्वावगाहित्वान्न दंशे प्रमात्वमिव्यत एवेति भावः। निश्चयत्वा घटितमेव प्रमात्वमित्यत्र
प्राचीनसंमतिमाह। तद्वतीति। स्मृतिव्यावर्तनाया उभयत्वघटितं परमस्ती कुर्वन्ति न तु सं
शयव्यावर्तनाय निश्चयत्वघटितमपीति भावः। शङ्कते। शाखेति। कचिन्नचित्येव पाठः क

रामः

१४

पिसंयोगरहिते हक्षे कपिसंयोगवत्त्वाभावान्नप्रमात्वसम्भव इत्यतः कपिसंयोगवति हक्ष
क्ष इति । तत्रापि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वे प्रमात्वे इष्टापत्तिरतः शाखावच्छेदेनेति साव
धारणो शाखावच्छेदेनैव न तु मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः । हक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमा
त्वे अविवादा मूल इति । मूलावच्छेदेनान्तोगगनादिसंयोगस्य सत्त्वात् मूले हक्षः संयोगी
ति प्रत्ययस्य प्रमात्वे सर्वसंमतमेवेत्यतः कपिसंयोगीति । अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्य । कपिसंयो
गावच्छेदकत्वप्रत्ययस्य । न तथा । न प्रमा । न स्या । मूलस्य तदनवच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगान्न
वच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगवति हक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वात् कपिसंयोगांशे प्रमात्वमेव । अ
वच्छेदकत्ववति अवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावाच्च न तदंशे प्रमात्वमिति भावः । न तु स्मृतिभि
न्नज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वेवाचं । तच्च प्रत्यभिज्ञाद्यनतिप्रस

तर्कप्र.
१५

कमनुगतं दुर्वचं संस्कारत्वेन तज्जन्तत्वे च स्मृतित्वस्य जातित्वमनरासंस्कारत्वेन जनकतया मा
नाभावेनासम्भवितस्य जातित्वे च संस्कारजन्तत्वे घटितत्वादगुरुतरलक्षणां स्यात् । यद्विच
स्मृतित्वं जातिः तदवच्छिन्नप्रतियोगिता कभेदस्यैव च निवेशान्न गौरवमिति विभाव्यते तदा
ऽनुभवत्वमपि जातिरद्विशिष्टत्वमेव चलक्षणमासां कृतमेतावत्कुसृष्टोत्पाशयेताह ।
जातिविशेषां वेति । नन्वत्र किं मानमत आह । अनुभवामीति । अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्म
विना उपपत्तेरनुगतधर्मोऽभ्युपेयस्य चोपाधिरुपत्वे गौरवाज्जातित्वमेव ज्ञाय इति भावः
। अनुभाव इत्यनुगतप्रतीत्याऽभावत्वरूपजाति सिद्ध्यापत्तिरनोवाधकं विनेति । तत्र कुजातिवाध
कस्यैव सत्त्वात् नित्यानेकसमवेतस्यैव जातित्वादिति भावः । तथोचोक्तम् । व्यक्तेरभेदस्तु
त्वं शंकरे स्थानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिवाधकसंग्रहः । व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयव्यक्तेरै

रामः
१५

कम्। यथा आकाशत्वादि। व्यक्तेस्तु त्वम्। अत्यूनातिरिक्तव्यक्तिकत्वम्। यथा द्रव्यत्वक
लशत्वादि। परस्परतत्पन्नाभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः सङ्करः यथा भूत
मूर्तत्वादि अनवस्था यथा जातित्वादि। विशेषत्वजातिस्वीकारिरूपहानिः रूपस्य लक्षणास्य
सामाग्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वे च सति सामान्यरहितत्वरूपविशेषलक्षणास्य हानिः। विशेष
त्वरूपजातेरेवेतरव्यावर्तकत्वात् स्वतस्त्वव्यावर्तनत्वरूपविशेषस्वरूपहानिरिति वार्थः।
असम्बन्धः। असमवेतत्वम् यथा कम्बूशीवादिमत्त्वादीति। केचित्तु स्मृतीव्यभिचारवारणाय
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वस्यैव विशेषरातावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्त्यतावच्छेद
कत्वमुपेयम्। तथा च तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वजातिसिद्धिरित्याहुः। अ
त्र च स्वर्गाद्यनुमितिशाब्दबोधानन्तरं स्वर्गादिकमनुभवामीति प्रत्ययापत्तेः साक्षात्कारत्वमेवम्

तर्कप्र.

१६

तुभवत्त्वमतुभवामीतिप्रत्यक्षविषयइतिततादृशप्रत्यक्षविषयतयाप्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधा
रणजातिसिद्धिः। यदपिविशेषणात्। वक्षेदकप्रकारकनिरायाजन्यतावच्छेदकतयातत्सिद्धि
रिति। तदपिन। नित्यव्यावर्तनायजन्यातुभवत्त्वमेवतत्कार्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यं तत्रजन्य
त्वंध्वंसप्रतियोगित्वे प्रागभावप्रतियोगित्वेवाकाहिकसम्बन्धेन घटाद्यादिमत्त्वेवेतिनिर्वक्तुम
शक्यतयाजन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यमेवकार्यतावच्छेदकंवाच्यं तथाचकृतः सकलप्रत्य
क्षादि साधारणा तुभवत्त्वजातिसिद्धिरित्यास्तामदावेशेन। प्रमाकरणात्त्वघटककुररात्वंल
क्षयति। व्यापारवदिति। कपातेति। तत्राप्यसाधारणाकारणात्त्वसत्त्वादितिभावः। असा
धारणीति। असाधारणाकारणात्त्वेच। कार्यत्वान्नवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणाताश्रय
त्वम्। इत्थरज्ञानस्यतुउपादानप्रत्यक्षविधयाकार्यत्वावच्छिन्नप्रदयेवहेतुत्वान्नातिव्याप्तिरि

रामः

१६

तिभावः ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणात्। अथ ननु तथा सति कार्यमात्रं
प्रति कालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिविधया चक्षुर्गदीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुतया असं-
त्पापत्तेरिति ध्येयम्। ननु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव कारणम् अतएवात्मानज्ञानक-
रणं तस्य नित्यत्वेन फलायोगव्यवच्छेदाभावादित्यभिप्रायेणाशङ्कते। नन्वेवमिति। एवम्।
एवविधलक्षणाकरणो। व्यापारस्य सत्तादिति। जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यसाधारणाकारणा-
त्वाच्चेत्पि दृष्टव्यम्। तज्जन्यत्वे सतीति। तज्जन्यत्वस्य फलेऽपि सत्त्वात् तज्जन्यजनक इति। त-
ज्जन्यजनकत्वस्य चैश्वरज्ञानादावपि सत्त्वात् तज्जन्यत्वे सतीति। स्यादेवेति। सहकारिविरहे
फलायोगव्यवच्छेदस्यासम्भवित्वात्। सहकारिसमवधाने फलायोगव्यवच्छेदस्य चात्म-
न्यपि सत्त्वेन तत्त्वन्मतेऽप्यगतेरिति भावः। नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणात् त्वस्वीकारे कर्ताकरणा

तर्कप्र.

१७

मिति. नानाविधव्यवहारोऽनुपपन्नः. व्यवहर्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदतियामकत्वादित्यतः
आह. उपाधीनामिति. तथाचोपधेयशङ्करेणुपाधेरसङ्कारादितित्यायेन व्यवहर्तव्याभेदे
पिव्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः. यथा घटरूपव्यवहर्तव्याभेदेऽपि घटत्व
इव्यत्वादिरूपव्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव घटोऽव्यमित्यादिव्यवहारभेदः. एवं पा
चकपाठकादिव्यवहारभेदोऽपीति भावः. अतएवेति. एकस्यैव कर्तृत्वकरणात् त्वस्वी
कारादेवेत्यर्थः. अतएव. आत्मनः करणात् कर्तृत्वस्वीकारादेव. तृतीयेति तृतीयायाः
करणात् त्वार्थकत्वादिति भावः. अङ्गीचक्रुरित्यस्वरसोऽभावतस्तदीजन्तु सर्वत्रैवास्वरणोपाधे
रेवाऽनुगतप्रतीतिविषयत्वे सस्वरणोपाधेरुच्छेदापत्तिः. नचकर्त्रादिव्यावृत्तकरणात् त्वनिर्वचना
नुपपत्त्या तस्यास्वरणोपाधिरूपत्वेमेव ज्याय इति वाच्यम्. तस्य तत्साधारणोऽप्यक्षतेः व्यवहारभे

रामः

१७

दस्यववर्जयतावच्छेदकभेदादेवान्यत्राप्युपेयत्वादिति । तत्त्वेवमप्यात्मनः प्रमाराज्वाप-
निरिति चेन्न । अतुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्ति कार्यतातिरुपितकारणताशालि-
त्वे सति व्यापारवत्त्वस्यैव प्रमाराज्वरूपत्वेनात्मनितदसम्भवादिति । अतुभवत्वव्याप्य-
त्वे च तन्निष्ठभेदपतियोगितावच्छेदकत्वे स्मृतित्वरूपजातिमादायातुभवेऽतिव्यपिवार-
णाय प्रमापदम् । यत्तु तमोभिन्नचाक्षुषत्वस्यालोकजन्यतावच्छेदकत्वादातोकेऽतिव्या-
प्येर्जात्यवच्छिन्नैत्यत्रावच्छेदकतापर्याप्तिनिश्चायकः इत्थंच जगज्ज्ञानत्वावच्छि-
न्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककीटिप्रविष्टत्वेपि कार्यतावच्छेदकता-
पर्यास्यधिकरणात्वाभावाज्ज्ञानत्वव्यवहारोऽतुभवत्वव्याप्येति नोपादेयमिति । तन्न । तथा-
पि नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वापगमेन ज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैवात्मत्वेन हेतु

तर्कप्र.

१८

तयाज्ञानत्ववारणायतदावश्यकत्वादिति। चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमारात्वात् भट्टानोचानु
पलब्धेरपि प्रमारात्वात् तन्निरासायाह। चतुर्विधमिति। तत्रेति। चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः
। तत्र प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयति। साक्षात्काररूपेति। साक्षात्कारेति। अनुमा
नादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्कारप्रमेत्युक्ते साक्षात्काररूपप्रमेति भ्रमस्यात् साक्षा
त्कारिप्रमेत्युक्तावपि तथेत्यतोरूपेति। इयं। साक्षात्कारोमीति प्रतीतिः। इन्द्रियेति। तथा
च न साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिरिति भावः। ज्ञानमात्रस्येति। तथा च मनोरूपेन्द्रियजन्यत्व
स्यानुमित्यादावपि सत्त्वेन तत्रापि साक्षात्कारोमीति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः। ननु इन्द्रियत्वा
वच्छिन्नजनकतानिरूपितजगत्ताशानिज्ञानत्वमेव तद्विद्यः मनसस्तु मानसज्ञानस्वई
न्द्रियत्वेन हेतुत्वम्। अनुमित्यादिकं प्रति तु मनस्त्वेन इत्यरुचेराह। इन्द्रियाप्रतीताविति

रामः

१८

। इन्द्रियत्वाप्रतीतावित्यर्थः। तथाच इन्द्रियत्वज्ञानं विना ह्यटितधर्मज्ञानाभावान्न तादृश
धर्मस्य विषयत्वसम्भव इति भावः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजात्यभावे इन्द्रियत्वेन का
र्यकारणभावासंभवितयेन्द्रियजन्यत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्य साक्षात्कारस्वरूपत्वास
म्भवान्नेत्यमवतारणीयं परन्तु ननु इन्द्रियनिष्ठजनकता निरूपितविषयतासम्बन्धावच्छि
न्नजगत्ताशालिज्ञानत्वमेवातमित्यादिव्यावृत्तं तद्विय इत्यत आह। इन्द्रियेति। इन्द्रियाज्ञा
नेपित्यर्थः। तथा प्रतीतिः। साक्षात्करोमीति प्रतीतेरित्यर्थः। एतेन ज्ञानाकरणाकं ज्ञानं प्रत्य
क्षमित्यपि निरस्तम्। तदज्ञानेपित्युक्तीतेर्जायमानत्वादिति। अवश्याभ्युपेयचाक्षुषत्वादि
जातिरपि नास्याः विषय इत्याशयेताह। नापीति। अननुगतत्वादिति। च्युतगतप्रतीतेर्चानुगत
धर्मे विनानुपपत्तेरिति भावः। ननु प्रतीतभानानन्तरं साक्षात्करोमीत्यप्रतीतेर्लौकिकविषयता

तर्कप्र.

१६

यास्तद्यज्जकत्वेनावश्यकत्वालौकिकविषयताशालिज्ञानत्वमेव साक्षात्करोमीतिप्रतीतिविषयः
एवमनुगतप्रतीत्यैवजातिसिद्धीविभुर्विभुरित्यनुगतप्रतीत्याविभुत्वरूपजातिसिद्धिः स्यात्किंतु
कारणातावच्छेदकतयाकार्यतावच्छेदकतयावा.तसिद्धिः। नचात्रतत्संभवतिनचेद्वियत्वाव
छिन्नकारणातानिरूपितकार्यतावच्छेदकतयातत्सिद्धिरितिवाच्यम्। इद्वियत्त्वस्यैकस्याभावा
त्तद्विद्यतिष्वेकत्वेखवैजात्यंस्वीकृत्यविजातीयैकत्वरूपस्यतस्यसम्भवेपिकार्यमात्रवृत्ति
धर्मस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वेनसाक्षात्कारत्वस्यनित्यानित्यवृत्तितयाजन्यतावच्छेदक
त्वासम्भवात्। जन्यत्वनिवेशेचजन्यत्वस्यधंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वादिविकल्प
योसेननिर्वक्तुमशक्यतयाजन्यसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यंस्वीकृत्यतस्यैवजन्यतावच्छेदक
त्वावश्यकतयाकृतस्तत्कोटिप्रविष्टतयासाक्षात्करतत्वरूपजातिसिद्धिः। एवंचाक्षुषस्यार्श

रामः

१६

नाहीविशिष्यचक्षुरादीनां हेतुत्वावश्यकतया तादृशसामान्यकार्यकारणाभावेमानाभावाच्चे-
त्यत आह । यद्वेत्यादि । जन्यधीत्यादि । जन्यायाधीस्तज्जन्यमात्रवृत्तिर्याजातिस्तच्छून्यज्ञानत्वं सा-
क्षात्कारत्वमित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणाक्रमयति । भवति हीति । अनुमितित्वादीत्यादिपदा उपमि-
नित्वशाब्दत्वादिपरिशुद्धः । तव हि जन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानम् अनिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञाना-
दितज्जन्यमनुमित्यादि तन्मात्रवृत्त्यनुमितित्वादितच्छून्यत्वं साक्षात्कारे इत्यर्थः । अत्र च ज्ञान-
त्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावगुमित्यादावतिव्याप्तिरतः शून्या नम । जातिश्च न्यज्ञानत्वं साक्षा-
त्कारत्वमित्युक्तावसम्भवः ज्ञानत्वादिजातेरेव तत्र सत्त्वादित्यतो जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति-
जातिविशेषणाम् ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यभिन्ने ईश्वरसाक्षात्कारे निर्विकल्पके च वृत्तित्वा-
न्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति तासम्भवः । जन्यधीजन्यवृत्तीत्युक्तावपि तथा ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्ये

तर्कप्र

२०

सविकल्पकेवृत्तित्वात्ततोमात्रेति । जन्तुधीजन्तुभीन्नावृत्तित्वेसतिजन्तुधीजन्तुवृत्तित्वेचतन्मात्र
वृत्तित्वेचाक्षुषत्वाद्विजातेरपिधीजन्तुमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतः प्रथमजन्तुपदोपादानमृतस्य
चजन्तुज्ञानाजन्तुनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्नतन्मात्रवृत्तित्वम् । जन्तुजन्तुमात्रवृत्तीत्युक्तावपिनि
र्विकल्पकस्य जन्तुशरीरादिजन्तुत्वेनचाक्षुषत्वादेर्जन्तुजन्तुमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतोधीप
दोपादानम् । जन्तुधीमात्रवृत्तीत्युक्तावपिचाक्षुषत्वस्यजन्तुज्ञानमात्रवृत्तित्वादतोद्वितीयज
न्तुपदोपादानम् । जन्तुमात्रवृत्तीत्युक्तावपितथेत्यतो जन्तुधीनिधीमात्रवृत्तीत्युक्तीज्ञानत्वादि
कमादायासम्भवइतिसमुदितमुपात्तम् । जन्तुधीजन्तुमात्रवृत्तिधर्मशून्यत्वमित्युक्तौ स
विकल्पकत्वस्यतन्मात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तिरतोजातिपदम् । सविकल्पकत्वमुनजातिःचाक्षुष
त्वादितोसङ्कृतात् । समवायसम्भवावच्छिन्नजातिशून्यत्वचात्रबोध्यम् । अन्यथाकलिकादि

रामः

२०

सम्बन्धेनानुमितित्वादेरपि प्रत्यक्षादौ सत्त्वेनासम्भवापत्तेः सतदर्थमेव च जातिपदम् । घट
दावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति । न रूपादानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रे हेतुतया कपालविष
यकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवन्नतिघटत्वादिजातिसत्त्वात्तत्र नातिव्याप्तिरि
ति चेन्नासर्गादौ कुलालीभूय ईश्वरेणैव घटोत्पादनादीश्वरकपालप्रत्यक्षस्य चाजन्यत
या घटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवन्नतित्वाभावाद् घटादावतिव्याप्तिसम्भवात् सामान्यादाव
तिव्याप्तिसम्भवाच्चेति दिक् । निदिध्यासनेत्युपलक्षणात्काशीमरणास्थलेतारकोपदेश
जन्यज्ञानेत्पि दुष्टव्यम् । निदिध्यासनेत्पादिना जन्यधीजन्यमात्रवन्नतित्वे सूचितम् । ननु
तत्त्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादिप्रयोत्पात्तविषयकशरीरादिभिन्नत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वं
तनुविशिष्टस्यानतिरेकान्साक्षात्कारत्वंमेव तच्च तत्त्वजन्यधीजन्यमात्रवन्नतीति कुतोऽव्याप्ति

तर्कप्र

२९

रित्यत आह । मोक्षेति । तथाच मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणात्तावच्छेदकतया सिद्धस्य
तत्त्वज्ञातृनिवेजात्यस्य निदिध्यासनादिजन्यतत्त्वसाक्षात्कारमात्रवृत्तित्वात्तत्त्वकृत्यत्वाभावे
नाव्याप्तिरिति भावः । मानसेति । तथाच मानसात्त्वतुमिति त्वादिकमेव तत्त्वज्ञानत्वस्य
सत्त्वान्तात्वाप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् आराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपभक्तिवृत्तिभक्ति
त्वफलावस्यम्भावनिश्चयरूपश्रद्धानिष्ठश्रद्धात्वरूपजात्योर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वामान
सावृत्तीति जातिविशेषणमावश्यकमिति ध्येयम् । ननु मानसत्वं मनोजन्यत्वं तथाचानुमि
तित्वादेरपि मानसावृत्तित्वाभावाद् अनुमित्यादावतिव्याप्तिः तच्च तादृशजात्यप्रसिद्धिः देवद
त्तप्रभवताच्छेदकशब्दवृत्तिजातेरेव तादृशत्वादि श्यत आह । मानसत्वं चेति । ननु मानसत्वं
स्य जातित्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह । आसौ विसर इति । आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रतिविजा

रामः
२९

तीयमनः संयोगत्वेन हेतुतया तज्जन्यता वच्छेदकतया मानसत्वं जातिसिद्धिरिति भावः । ना
स्तिकास्तु । वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकं तदेव साक्षात्कारः । अयं घट इति । वैशिष्ट्य
विषयक इति शेषः । घटत्वा घली वोति । तन्मतेऽनुमतधर्मो घटत्वादिरत घ्यावन्निरूपएव
। व्यावृत्तिरन्योत्पाभावः । अभावश्च तन्मते तुच्छः । अलीक इति यावत् । तथा चाभावरूपघट
त्वस्यालीकस्य विशिष्टज्ञाने भानात्सदमतोश्च सम्यग्भावादिशिष्टोऽलीक एव असदि
षयकं ज्ञाने च भ्रम इति सविकल्पकं ज्ञानं भ्रमः । निर्विकल्पके च घटत्वादेरभानात्पारमा
र्थिकविषयकत्वेन तत्रैव साक्षात्कारत्वप्रमा । अर्थजस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति भावः । बाधकं
विनेति । विषयविसंवाद एव हि प्रमात्वे बाधकः यथा शुक्लो रजतत्वस्य प्रकृते घटत्वस्याविसं
वाद एवेति भावः । ननु विषयविसंवादस्य बाधकत्वेन ब्रूमः अपित्वलीकविषयकत्वस्येति भिषेत्वा

तर्कप्र.

२२

ह। तचेति। अलीकत्वासिद्धेरिति। अभावस्यापि घटादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलीकत्वमसि
द्धमिति कुतोऽतद्यावन्निरूपघटत्वस्यालीकत्वम् एवमघटव्यावृत्तिरित्यश्रघटभिन्नं यत्किं
ञ्चित् तत्प्रतियोगिकभेदस्य पठेपि सत्त्वात् घटभिन्नं यावत्तज्जघातिलावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदक एव घटत्वे वाच्यं तथा च यावत्प्रतियोगिज्ञानाभावाद् घटत्वबुद्धेरुच्छेद एव स्यात्
यदि चाभावत्वेनाभावज्ञाने एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा अत्र तत्स्वरूपत एव घटत्वभानान्ना
नुपपत्तिरिति विभाव्यते तथापि घटत्ववानिति बुद्धेरुच्छेदापत्तिः तत्र घटत्वत्वेन घटत्वस्य
भानात्तस्य च भवन्मते यावत्प्रतियोगिज्ञाने विनाऽसम्भवादिति। किंचातद्यावन्नभिन्नस्यै
व घटत्वादेरुपलम्भान्नाभावरूपत्वमिति। कुतः अलीकत्वसम्भावनेति भावः। भट्टादिभि
रीश्वरानङ्गीकारात् तज्ज्ञानस्य सुतरामसम्भवितत्वेन साक्षात्कारस्यैकविधत्वमेवाङ्गीकि

रामः

२२

यत इत्यतस्तन्मतेनिराकुर्वन्नाह। सचेति। कार्यमात्रं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हेतुतया पर
मारावाहिरूपोपादानप्रत्यक्षं विना घटनुकादिरूपकार्यस्यानुत्पत्त्या इश्वरीऽवश्यमङ्गीका
र्यः। तथा च तज्ज्ञानसत्त्वेनैव विध्यमेव तस्येति भावः। द्वैविध्यमेव विद्वरानिति नित्यइत्या
दिना। नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। सत्यन्तनिवेशा
न्ध्वंसेऽतिव्याप्तिः। प्रागभावैः निव्याप्तिवारणाय विशेषदलनिवेशः। अनित्यत्वं च प्राग
भावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा। अत इति। भगवत्सम्बन्ध इत्यर्थः। अस्मदादि
साक्षात्कार इति यावत्। तत्र। निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्मध्ये। वैशिष्ट्यात्तवगाहीति। वै
शिष्ट्यविषयताभ्युपगमनत्वमित्यर्थः। निर्विकल्पके विशेषराज्ञानसंपत्त्यर्थं घटत्वविषय
कत्वभावस्य कम्। व्यक्तिभानमन्तर। चजातिभानासम्भवात्। घटविषयकत्वमपि तस्याङ्गीकि

तर्कप्र.
२३

यते। वैशिष्ट्यविषयकत्वे तु न किञ्चित्साधकमिति। वैशिष्ट्यान्वगाहित्वमक्षतमेव। सविक-
ल्बके च वैशिष्ट्यस्यापि विषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। नृसिंहाकारकज्ञानस्वीकारेण तु त-
न्निरूपितं वैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं तन्निर्विकल्पकत्वमिति धोयम्। ननु चक्षुःस्मयोग-
चक्षुःस्मयुक्तसमवायरूपकारणावलात् घटघटत्वयोर्भातवत् चक्षुःस्मन्वद्भविशेषराता-
रूपकारणावलात्तत्सन्वन्धस्यापि भाते वाधकाभावः। प्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावकल्पने च गी-
रवतथा चेदं लक्षणमसम्भवयस्तमित्यत आह। निराकारं चेति। निष्प्रकारकश्चेत्यर्थः। क-
चित्तथैव पाठः। वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यान्वगाहीत्यस्य संसर्गमया दया वैशिष्ट्यान्वगाहीत्यर्थः।
वैशिष्ट्यनिष्ठसंसर्गिकविषयताशून्यत्वं तत्त्वमिति निष्कर्षः। ननु प्रकारज्ञासामान्यशून्यत्वं
विशेष्यतासामान्यशून्यत्वमपि लक्षणं कर्तुं शक्यत एवेति तत्कथं तोक्तमित्यत इष्टापत्त्या त-

रामः
२३

थैवाह। निराकारश्चेति। निष्प्रकारकं निर्विशेषकञ्चेत्यर्थः। वाकारश्चात्र व्यवस्थितविक
ल्पेदृश्य इति पुनर्निर्व्यलीकः पन्थाः॥ तत्त्वयं घट इति ज्ञानोत्तरं घटत्वे ते मे जानामीत्येवानु
व्यवसायः। तत्र च वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थत्वे घटत्वं विशिष्टविषयकज्ञानवानिति प्रकारत्वं
स्य तृतीयार्थत्वे च घटत्वं प्रकारकज्ञानवानित्याकारस्तथा च तादृशानुव्यवसायवलात्सवि
कल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि निर्विकल्पकस्य अनुव्यवसायगम्यत्वाभावान्न तत्र प्रत्यक्षं
प्रमाणम् नाप्यनुमानमप्रयोजकत्वादिति भीमांसकमतं हृदि स्थीकृत्य शङ्कते। तच्चेति
। निर्विकल्पकं चेत्यर्थः। प्रत्यक्षसिद्धम्। अनुव्यवसायकप्रत्यक्षप्रमितिगम्यम्। अभ्युपग
मादिति। नैयायिकैरिति शेषः। अनुमेयम्। अनुमानगम्यम्। तच्चायं घट इत्याकारकः जन्यघ
टत्वं विशिष्टसाक्षात्कारजन्यघटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यघटत्वं विशिष्टज्ञानत्वात्। यद्यदिशि

तकप्र.

२४

एजानम्भवतितत्तज्ञज्ञानपूर्वकंभवतीतिसामान्यप्रव्याप्तौ दृष्टीपुरुषइति प्रत्यक्षं दृष्टान्तः
। नन्वत्रकार्यकारणभावादिरूपाकृततर्काभावादप्रयोजकत्वमित्यत आह । तथाहीत्यादि । ज
न्येति । जन्यतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिजन्यतद्विशेषनज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकार
णभावस्वानुकूलतर्कइतिभावः । घटत्वज्ञानादराद्विशिष्टज्ञानवारणायतत्तदन्तर्भावः ।
नित्यव्यावर्तनायचकार्यतावच्छेदकेजन्यत्वप्रवेशः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वेफलावश्यम्भाव
इतिनियमात्कारणतावच्छेदकेपिजन्यत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
तस्यहेतुत्वबोधनायकारणतावच्छेदकेजन्यत्वनिवेशनमितिबोधम् । निर्विवादमिति । य
थाचनविवादस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते । तथाचकार्यकारणभावरूपातुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोज
कत्वमनुमानस्येतिभावः । पक्षेहेतुं सरुमयति । भवतिचेति । धारावाहिकस्थलेद्वितीयादि

रामः

२४

विशिष्टज्ञानस्य पूर्वपूर्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वसम्भवान्ननिर्विकल्पकसिद्धिरित्यतः प्राथमि
कमिति। तत्रापि। घटत्वविशिष्टज्ञानेपि। ननु घटत्वप्रकारकज्ञानमेवास्ती कियतामित्याहुः
निराचष्टे। तच्चेति। तदानीम्। प्राथमिघटत्वविशिष्टज्ञानात्पूर्वम्। अज्ञानादिति तथाच विशेष
सराज्ञानं विना न तस्य विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः। अत इति। विशेषज्ञानाभावेन तस्य वि
शिष्टज्ञानत्वाभावादित्यर्थः। तदिति। घटत्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यात् न वगा
हि घटत्वविषयकज्ञानसिद्धावपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत्राह। तदेव चेति। अन्यथा
सिद्धपूर्ववार्थनस्य प्रकारात्वाज्ज्ञानान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववर्तिन्यादेव कारणत्वं
मस्त्वित्याशङ्कते। तच्चेति। अव्यवहितेति। न हि पूर्ववर्तिन्यमात्रकारणत्वं घटकमपि न वहि
तपूर्ववर्तिन्यत्वं तच्च न तच्चेति भावः। कार्यमात्रं प्रतिज्ञानत्वेन हेतुत्वादी श्वरीयज्ञानस्यैव हेतुत्व

तर्कप्र

२५

मस्त्वित्याशंकते। नचेति। न जनकं। घटत्वविविशिष्टज्ञानजनकं। सामाधिरूपेति। एकस्य द-
राज्ञाने पुरुषान्तरस्य दराद्विशिष्टज्ञानवारणाय समावायसम्बन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति स-
मावायसम्बन्धेन तद्विशेषज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामाधिकरणप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वेन-
भगवन्ज्ञानस्य तदेतुत्वमिति भावः। व्यधिकरणात्वात्। अस्मदीयघटत्वविविशिष्टज्ञानव्यधि-
करणात्वात्। तत्र कारणमिति। घटत्वविविशिष्टानुभवे कारणमित्यर्थः। तदेव। स्मरणात्मकवि-
शिष्टज्ञाने मेव। पूर्वानुभवस्य समावायसम्बन्धेन स्मरणापूर्वमसत्त्वाद्विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेष-
यज्ञानकार्यज्ञानवच्छेदकत्वेन। विशिष्टानुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमित्याह।
विशिष्टानुभवे हीत्यादिना। ननु स्मरणोपि। तनुविशिष्टस्मरणोपि। नेन विना। विशेषज्ञाने-
न विना। तदुपपत्तेरिति। विशिष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः कदाचिदपि दराज्ञानासत्त्वे संस्का-

रामः

२५

राभावेनैव दराड विशिष्टस्मरणाभावाज्ज्ञेयविशेषराज्ञानहेतुत्वस्यतिरर्थकत्वात्पूर्वतुभव
स्य विनष्टत्वाद्विशेषराज्ञानस्य स्मरणाजनकत्वासम्भवाच्चेति भावः । ननु पूर्वातुभवस्य न
ष्टत्वविशेषराज्ञानस्य स्मरणाजनकत्वासम्भवेऽपि विशिष्टस्मरणमेव स्मरणान्न पूर्वक
ल्पनीयमित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा विशिष्टस्मरणमप्यपि विशेषराज्ञानस्य
हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्त्वात् ज्ञानकमपि स्मरणमेव वाच्यमेवं तत्रापि स्मरणान्नरमित्य
नवस्थित्यर्थः ॥ नन्वनुभवत्वजानीमानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य तस्य निवेशे गौरवा
द्विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषराज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणमप्यपि विशेषराज्ञानहेतु
नत्वा नवस्था तत्पूर्वे निर्विकल्पकात्मकस्मृतेरेवोपगमात् न च ममापि घटत्वविशिष्टा
नुभवपूर्वे घटत्वविशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वच घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणस्य कल्पनेन न दो

तकप्र

२६

व इति वाच्यम्. तत्पूर्वज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् तदपेक्ष्य घटत्वनिर्विकल्पकानुभवस्यैव स्वी-
तर्जुमुचितत्वादित्यत आह। अस्तु वेति। तथा सति ममापि घटत्वविष्टानुभवपूर्वं घटत्वनिर्वि-
कल्पकस्मरणमेव कल्पात्त इति न ज्ञानद्वयकल्पने गौरवमिति भावः. तच्च निर्विकल्पकात्म-
कस्मृतिस्वीकारान्निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं सिद्धमेवेति. क्व विवाद इति वाच्यम् तथापि नि-
र्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वादिति। ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणमेवानुपपन्नमनद्विशे-
ष्यतत्प्रकारकस्मृतिप्रतितद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुत्वाज्जापमाने सप्रकारक-
मेव स्थान्नु निष्प्रकारकमिति चेत् तद्विषयक। स्मृतिप्रतितद्विषयकसंस्कारत्वेनपि सा-
मात्यकार्यकारणभावकल्पनाद्विशेषराज्ञाने विना जायमानं ज्ञानं निर्विकल्पकमेव जायत-
इति हि क। ननु सर्वत्र विशिष्टानुभवपूर्वं विशिष्टस्मरणस्य निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य बोधे

राम

२६

तुत्त्वकल्पनेन स्मरणोऽनुभवः कारणं तदनुभवे च स्मरणान्तरमिति न वस्था किञ्च पूर्वाननुभू-
तपदार्थस्य आद्यानुभवे स्मरणमेव कारणं वाच्यं तच्च तसम्भवति तज्जनकानुभवाभावात्
जन्मान्तरीयानुभववत्तादेव स्मरणोपगमे च जन्मान्तरानुभूतातां घटादिपदार्थानामपि स्मृति-
प्रसङ्गादिति चेन्न आद्यानुभवजनकस्मरणस्य जन्मान्तरीयानुभवादेवातायत्याश्च दृष्टविशे-
यरूपोद्बोधकसहकृतादुपपत्तेः न च पटादिस्मृतिप्रसङ्गः तत्र फलोत्पत्तेरभावेनादृष्टस्यो-
द्बोधकत्वाकल्पनात् अनवस्थापान्त्वप्रामाणिकत्वे तादृष्टत्वादिति न किञ्च देतत् । तदसम्भ-
वात् । स्मरणसम्भवात् । गन्वदृष्टविशेयरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरानुभूतचैत्रत्यादिक-
मपि र्ग्यस्मतामिति तत्राह । न हीति । पूर्वमिति । जन्मान्तर इत्यर्थः । अनभूतमिति । चैत्रत्या-
दिजातेस्तज्जच्छरीरवृत्तित्वेन चैत्रशरीरस्य च जन्मान्तरेऽभावेन तद्वृत्तिचैत्रत्यादेर्ग्राहकाभावा

तर्कप्र.

२७

दत्तुमवासम्भवेन तस्मृतिः सम्भवः तस्मरणात् तदनुभवपूर्वकत्वनियमादिति भावः । न
न च प्रयोजकीयं नियमो नादरणीय इत्यत आह । न चेति । तस्य । अत्र भवस्य । तद्वेतुत्वात् । स्म
रणाहेतुत्वात् । तथा च स्मृतिश्चावच्छिन्नं प्रत्यनुभवस्य हेतुतया न तादृश नियमस्याप्रयो
जकत्वमिति भावः । न चेहं कार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । तथा सति कदाचिद्
ननु भूतस्यानुभूतस्य वा । तदंशे उपेक्षात्मकज्ञानविषयस्य स्मरणापत्तेरुपेक्षान्यज्ञानत्वेन
तद्वेतुताया आवश्यकत्वात् । न च संस्काराभावान्नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । संस्काररूपव्या
पारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धभावेन । संस्कारेणानुभवाय
था सिद्धे सम्भवात् उपजीव्यविरोधाच्च तथा हि आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलं प्रति
कारणात् व्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञायाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालान्तरीपस्मृ

रामः

२७

निहेतुत्वोपपत्त्यर्थं व्यापारेकल्यतीये संस्कार एव व्यापारः कल्पत इत्यनुभवस्य कारणा
त्वमुपजीवैव संस्कारसिद्धिरिति । ननु तर्हि कृत्वा दनु भवध्वं सस्य व्यापारत्वमाज्ञां कृतमरु
प्रसंस्कारकल्पनेन न च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वात् स्मृति
कारणोभूतानुभवध्वं सप्रतियोगित्वस्यानुभवे सत्त्वात् प्रतिबन्धकत्वापत्त्या न तस्य तद्देतु
त्वमिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यमात्रे हेतुतया संसर्गाभावत्वया वच्छि
न्नकारणात्ताया एव प्रतिबन्धकत्वशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन
संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणात्तावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वात्
तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयधर्मवत्त्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप

तर्कप्र.

२८

दार्थत्वादिति निष्कर्षः तथाचानुभवध्वंसस्य ध्वंसत्वेन कारणात्तयाऽभावत्वेनाकारणात्त्वान्नप्र
तिवन्धकत्वापत्तिरिति चेत्तर्हि सर्वाशोऽपेक्षात्मकज्ञातादपि स्मरणापत्तेः अस्मन्मते चो
पेक्षानज्ञानत्वेन संस्कारहेतुतया तदभावादेवास्मरणात् न च स्मरणापत्त्येव तेन रूपेण हेतुत्व
मस्तु कृतमंतर्गडना संस्कारेणोति वाच्यम् उपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन न तद्यत्किं त्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनकतायां सर्वाशोऽपेक्षाभेदानामां
शिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशप्रसङ्गेन तेषामिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना वि
रहेण कार्यकारणमावातन्यत्पप्रसंगात् मन्मते च संस्कारजनकतावच्छेदककोटी सर्वाशो
उपेक्षाभेदानामां शिकोपेक्षाभेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटी निवेशनैकत्र तेषा
मनिवेशाच्चाद्यवमखरिऽतमेवेति संस्कारसिद्धेरावश्यकत्वादिति कृतं पञ्चविनेन ॥ ननु प्र

रामः

२८

मेयवानित्यतु भवे प्रमेयत्वेन. चेन्न त्वविशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वाद् दृष्टविशेषस्य च प्र
मेयत्वांशोऽद्यो धकत्वा कल्पनेन केवलं चेन्न त्वविशिष्टस्मरणोपपत्तिः. तदशोऽन्या प्रकार
कतत्प्रकारकस्मृतिं प्रतितदंशोऽन्या प्रकारकत्वेन तु नानुभवस्य हेतुत्वजातिमानित्वं न
भवोत्तरं स घट इति स्मरणापत्तेश्च. जातित्वांशोऽद्यो धकलाभस्य कल्पनेनैव वारणान्न उ
द्यो धकलाभा लाभयोः फलोन्नेपत्वादिति अन्यथैव च दिशा. अदृष्टदशरथादिमनः पदादि
शक्तिग्रहोपीत्यत आहः. किंचेति. तस्मत्तमिति. उद्यो धकविरहादिति शेषः. विशिष्टज्ञान
सामग्र्यभावात्. घटत्वज्ञानरूप घटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यभावात्. साक्षात्कारसाम
ग्रीतः. चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपत्वाक्षुषप्रत्यक्षसामग्रीतः. साक्षात्कारीपत्नी।
चाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्ती. नत्वेतावता साक्षारोत्पत्तावपि नतिर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह. तदेव

तर्कप्र.

२६

चेति। घटत्वज्ञानशून्यकाले जायमानं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः। अस्माकं नेयायिकानां। निर्विकल्पकमिति।
तथा च घटत्वज्ञानाभावाज्जायमानं घटत्वज्ञानं निष्प्रकारकमेव भविष्यतीति सिद्धं निर्विकल्प-
कात्मकं ज्ञानमिति भावः॥ ननुरक्तो दराडो न वेति संशये रक्तत्वं विशिष्टदराडवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानानुदयाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवृद्धिं प्रति विशेषराता वच्छेदकप्रकारकनिर्णायत्वेन हे-
तुताया आवश्यकत्वात् न तस्य दराडज्ञानशून्यकाले दराडविशिष्टपुरुषज्ञानानुत्पत्तिर्निर्वाहेऽ-
लं विशिष्टवृद्धिं प्रति विशेषराता ज्ञानस्य हेतुतया न च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषय-
ताशालिवृद्धिं प्रत्येव विशेषराता वच्छेदकप्रकारकनिर्णायस्य हेतुत्वेन दराडज्ञानशून्यका-
ले विशेष्ये विशेषरान्नपि विशेषरान्नरमिति न्यायेन दराडविशिष्टज्ञानावजिवा रराय-
तद्वेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यमनथापितद्वेतोरेवेति न्यायेन विशेषराविशेष्येन्द्रियसन्नि-

रामः

२६

कर्षादेवविशिष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः अनुमित्यौदौतुपरामर्शादिरेव नित्यामक इत्याशयेन मीमा
सकश्चाशङ्कते। नन्विति। हेतुता सिद्धौ। विशिष्टज्ञानं प्रति हेतुता सिद्धौ। सर्वमेतत्। निर्विकल्पका
दि साधनम्। एवं स्यात्। पूर्वोक्तन्यायेन स युक्ति कं स्यात्। तत्रैव चेति। विशेषज्ञानस्य विशिष्ट
ज्ञानहेतुत्वस्यैव चेत्यर्थः। मानमिति। विशेषज्ञाविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिदेवतदुपपत्तेस्त
त्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः। प्रमाणाभावस्य च। प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः। अन्यव्यतिरे
काभ्यामिति। विशेषज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञाने विशेषज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभाव इत्येवंरू
रूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। तद्वधारणात्। विशेषज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वाव
धारणात्। यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दण्डघटकारणान्वयग्रहस्तथा प्रकृते पीतिभावः। ननु न
केवलमन्वयव्यतिरेकावेव कारणताग्राहकावतिप्रसङ्गादपित्वनन्यथा सिद्धान्वयव्यतिरेका

तर्कप्र

३०

वेवप्रकृतेचविशेषराविशिष्येद्वियसन्निकर्षेराविशेषराज्ञास्यात्यथासिद्धत्वान्नतथावि
धयोस्तयोस्मम्भवइत्यतश्चाह। विस्तरस्त्विति। अत्रसम्भवेयइति। कदाचिद्घटइतिस्वरूपतो
घटत्वप्रकारकज्ञानस्यैकदाचिच्चजातिमानितिजातिस्वरूपेराघटत्वप्रकारकज्ञानस्यो
त्पत्तिरिति नियमनिर्वाहायस्वरूपतीघटत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतिस्वरूपतोघटत्वज्ञानत्वेन
जातित्वेनघटत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतिचजातित्वेनघटत्वज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकतया
विशेषराज्ञानस्यहेतुतासिद्धिः। अथघटत्वज्ञानसत्त्वपिकदाचिदयद्घटइत्याकारकघट
त्वप्रकारकज्ञानस्यैकदाचिच्चात्रघटत्वमित्याकारकघटत्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्त्यातन्निर्वा
हायानायत्नान्तज्ञानेऽदृष्टविशेषस्यैवनियामकत्वकल्पनमावश्यकं तथाचप्रकृतेष्वह
द्विशेषेणैवतथाविधकादाचित्कज्ञानद्वयोपपत्तेरसंविशेषराज्ञानस्यहेतुतयेतिचेन्मैव

रामः

३०

तत्र गत्यन्तराभावेनादृश्यनियामकत्वकल्पनेऽपि प्रकृतैर्दृशितं शीत्यागतिसंभवेऽदृश्यविशेष-
वस्यैव नियामकत्वकल्पनायाश्च न्याय्यत्वात्. ऐकत्वादृश्यनियामकत्वकल्पनादप्यत्रा-
पि तस्यैव नियामकत्वकल्पने कार्यकारणभावमात्रोच्छेदापत्तेरिति। ननु तथापि स्वरूप-
तो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं नाम घटत्वांशोऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वं तत्र जाति-
त्वादिभासकसामग्रीसत्त्वे जामाने ज्ञाने घटत्वांशोऽन्यप्रकारकमेवोत्पद्यते न दंशे जातित्वा-
दिभासकसामग्र्यसत्त्वे च घटत्वांशोऽन्याप्रकारकमेव जायते इति तादृशधर्मस्य नीलेतरघ-
टत्वादिवदार्थसमाजयसत्त्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात्कथं तादृशज्ञानं प्रति स्वरूपतो घटत्व-
ज्ञानस्य हेतुत्वकल्पयित्वा विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिद्विरिति चेन्न। जातित्वभासकसामग्री-
सत्त्वेऽपि जातिमान् घट इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्ध्याद्याद् घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकार-

नकप्र.

३९

ताशालिबुद्धि त्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्ट बुद्धित्वेन तदवच्छिन्नं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतु
त्वकल्पनं विना आपत्तिवारणा सम्भवादिति । नतु नित्यव्यावर्तनाय जन्मविशिष्ट ज्ञानत्वमेव वि
शेषज्ञानकार्यं । तावच्छेदकं वाच्यं तत्र ज्ञानत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा का
लिकसम्बन्धेन घटादिसत्त्वे वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति चेन्न नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छे
दकतैक्ष्णित्यविरहात् । अथैवं कारणात्तावत्पपत्तिः कारणात्त्वं हि कार्याविवहितपूर्वक्षणावच्छेदे
न कार्याधिकरणादेश निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्च घटादिकरणाकपाले
यत्किञ्चिद् घटाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दण्डभावसत्त्वात्कारणान्तावत्पपत्तिरिति तत्तत्का
र्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणाव्यवहितभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं
वाच्यं तथा सति घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासम्भवेनापि कारणात्त्वप्रसङ्गयत्किञ्चिद् घटाव्यवहितपूर्व

रामः

३९

वक्षणावच्छेदेन कपाले तस्य सत्त्वात् तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नया वक्ष्य। कीलतद्व्यक्ति
त्वेन धत्वा तत्तत्कार्या व्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणात्तत्तत्भावेनैव वाच्यम्
एवं च नित्यसत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नया वक्ष्यमध्ये नित्यव्यक्तेरपि
प्रविष्टतया तदव्यवहितपूर्वक्षणाप्रसिद्धेरिति चेन्न कार्यकारणभेदेन कारणतायाभिन्नतया
प्रकृतेरित्यव्यक्त्यतिरिक्तव्यक्तीनामेव तज्ज्ञातिचेनोपहानात्तत्साधारणारूपेण कार्यत्वेपि
कारणत्वेवाधकाभावात् एवं समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन विशिष्टज्ञानत्वव
त्त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेनेन नित्यसाधारणभावाच्च वस्तुतस्तु जन्मप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यं
स्वीकृत्य विजानीय विशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वाच्चाक्षुषंत्वादिना शङ्करभ
याच्च निर्विकल्पकेपि तद्वैजात्यस्वीकारः अतएव जन्मधीजन्ममात्रवृत्तेनादृशवैजात्यश

तर्कप्र.

३२

न्यत्वाभावाज्जन्त्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारलक्षणास्याव्याप्तिरिति परास्तम्. तस्य निर्विकल्प
कसाधारणोपनजन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात्तमानसावृत्तित्वाभावाच्च तत्त्वक्षरोमानसावृत्तिः
त्वेन जानेविशेषणीयत्वादित्युक्तत्वादिति दिक् ॥ निर्विकल्पकत्रिरूप्यक्रमप्राप्तंसविकल्प
कत्रिरूपयति। वैशिष्ट्यावगाहीति। सम्यक्त्वविषयकमित्यर्थः। तन्विन्दियमस्य द्वविशेषणा
त्तरूपकारणात्तावलान्निर्विकल्पकेपि सम्यक्त्वमाने. बाधकाभावात्तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्व
मस्तौत्पत्तिः. व्याप्तिरित्यखरमादाह। सप्रकारकंवेति। किञ्चिन्निष्ठप्रकारताशालोत्यर्थः। नि
र्विकल्पकेच प्राकारतया घटत्वादेरभानान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः. वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यावगा
हीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यावहीत्यर्थः. किञ्चिन्निष्ठसंसर्गिकविषयताशक्तिरिति
निपर्यवसितोर्थः। ननु किञ्चिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपि वक्तुं शक्यतएवेति. तत्कृतो तो

रामः

३२

कृमिपतश्चापत्तातथैवाह । सप्रकारकमिति । इदमुपलक्षणम् किञ्चिन्निष्ठविशेष्यताशा
लित्वमिति पितृत्वमिति बोध्यम् । ननु सप्रकारकमिति त्रप्रकारत्वे निवेशात् किन्नाप्रकारत्वमिति
तस्मान्निरूपयति । प्रकारता चेति । ज्ञान इति । निरूपितत्वं सप्रम्यर्थः । घटत्वादेरिति । निष्ठत्वं वक्ष्य
र्थः । ज्ञाननिरूपितो घटत्वे निष्ठो विषयता विशेष इत्यर्थः । विषयता विशेष इति । विशेष्यता
ख्यविषयता प्रकारता ख्यविषयता सांसारिकविषयतारूपविविधित्वविषयताभेद इत्यर्थः ।
ननु किन्तु विषयत्वमत आह । विषयता चेति । विषयेति । घटो ज्ञानविषय इत्यनुगतप्रतीति सा
क्षिक इत्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । ज्ञानविषयरूपस्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ननु विषय
ताया स्वरूपसम्बन्धत्वाद्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमतेन तस्या ज्ञानस्वरूपत्वे विषयस्वरूपत्वे वा ततावदाद्यः
ज्ञानरूपघटभूतलवृत्तिविषयतयोरेकोनघटवद्भूतकमिति ज्ञानोत्तरं घटनिष्ठप्रकारतानिरु

तर्कप्र.

३३

पितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायवद्भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपि
तघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायापनेः घटपटावितिसमूहालम्बन
ज्ञानस्य भ्रमत्वापनेश्च तज्ज्ञानस्यैकेन तत्त्वरूपघटपटादिविषयताया अप्यभेदेन घटत्वाभाव
वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न द्वि
तीयः घटभूतलसंयोगाः घटवद्भूतलमिति समूहालम्बनविशिष्टबुद्धौ विषयाणामैकोनवि
षयकृतवैलक्षणाभावाद्धिषयताकृतमेव वैलक्षण्यं वाच्यं तत्र च विषयताया विषयस्वरूपत्वेन त
त्त्वरूपाणां तासामपि वैलक्षणाभावात् समूहालम्बनविशिष्टबुद्धौ वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जा
गरुकेव न च समूहालम्बनाविषयस्य घटप्रतियोगिकत्वभूतलानुयोगिकत्वरूपसम्बन्धसम्ब
न्धस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वान्न वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटभूतलसंयोगप्रतियोगे

रामः

३३

गित्वा नुयोगित्वा नीतिसम्बन्धसम्बन्धविषयकस्यापि समूहालम्बनस्य सम्भवात् तच्च समूहाल
म्बने संयोगत्वेन संयोगभावात् नानुपपत्तिरिति वाच्यम् घटवद्भूतत्वं संयोगश्चेति विशिष्टज्ञानस्य
तादृशसमूहालम्बनाद्वैलक्षण्यात् नुपपत्तेरिति तस्याः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वं उर्वचमित्यत्राह । पक्ष
थान्तिरिति । तथा चातिरिक्ताया विषयताया विषयभेदेन भिन्नतया न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः ।
केचित्तु । स्वरूपसम्बन्धरूपाया विषयताया अनुगमेनानुगतप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत्राह । प
क्षार्थान्तरमित्याहुः । न ह सत्ता तस्यातिरिक्तत्वेऽपि तज्ज्ञेयभेदेन भिन्नतया अनुगतप्रत्ययानुपपत्तिता
दवस्थात् । न चानुगतप्रत्ययानुपपत्तिः कथं वारणीयेति वाच्यम् विषयतात्वमेकमङ्गीकृत्येत्येवेहि
अतएव घटत्वाविशिष्टबुद्धिप्रतिघटत्वविषयकज्ञानत्वेन हेतुतायां विषयतायाः प्रकारतावि
शेष्यतादिभेदेन भिन्नतया एकस्याः निवेशोऽन्यविधविषयताशालिज्ञानादविशिष्टबुद्ध्यनु

तर्कप्र.

३४

तत्प्रापन्निरपि निरस्ता । तत्र विषयज्ञानेन प्रकारताविशेष्यतयोरनुगमेनानुपपत्तभावादित्यास्तां वि-
स्तारः ॥ घटं जानातीत्यादी ज्ञानजन्यं घटनिष्ठं ज्ञाततारूपं पदार्थान्तरमङ्गीकार्यम् अन्यथा घटस्य
कर्मत्वात्पपत्तेः क्रियाजन्यफलशालित्वस्यैव कर्मत्वरूपत्वात् तत्र च ज्ञानं निमित्तकारणं समवा-
यिकारणञ्च घटस्तदेव च विषयत्वमिति निष्कृष्टमदमतमादर्शयति । भट्टास्त्विति । ज्ञानज-
न्यः । निमित्तकारणविधया ज्ञानजन्यः । विषयनिष्ठ इति । समायेन विषयवृत्तिरित्यर्थः । सैव च ।
ज्ञानज्ञैव च । सम्बन्धस्वरूपेति । अतिरिक्तसम्बन्धस्वरूपेत्यर्थः । युक्तः । सयुक्तिकम् । एतत् ।
ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञानतारूपपदार्थान्तरमङ्गीकरणम् । अत्यर्थेति । ज्ञानजन्यविषयनिष्ठ
ज्ञानतारूपपदार्थान्तरमङ्गीकारे इत्यर्थः । ज्ञानकर्मत्वमिति । घटं जानातीत्यादी घटादेः क्रिया
जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमित्यर्थः । क्रियेति । ज्ञानरूपधत्तार्थजन्यफलवत्त्वाभावादित्यर्थः ।

रामः
३४